

УДК 3А44

ФОРМУВАННЯ АНТРОПОЕКОЛОГІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ ЛЮДИНИ: ЄДНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ НАУКОВИХ НАПРЯМІВ

О. Перхач

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, Львів, 79000, Україна*

Розглянуто особливості формування екології людини як наукового напрямку. Проаналізовано підходи українських та зарубіжних учених до трактування понять антропоєкологія та екологія людини. Запропоновано власний підхід до визначення цих понять.

Ключові слова: екологія людини, антропоєкологія, антропогеоекологічна система, антропогеоекологічний моніторинг.

Серед глобальних проблем сучасності однією з найважливіших є проблема виживання людства. Людина всіма своїми життєвими функціями пов'язана з природними екосистемами і повністю залежить від їхньої цілісності та безперервного функціонування. Складність природи людини визначена тим, що вона одночасно перебуває у трьох вимірах: як фізичне тіло; як жива система; як особистість. Тому взаємозв'язок людини і середовища її існування дуже складний. Це зумовлено складністю як людської природи, так і зовнішнього середовища.

Вивченням взаємовідносин організмів між собою та довкіллям займається екологія. Екологічна наука повинна бачити людину як найрозвиненішу живу істоту в біосфері. Одним з її конкретних об'єктів дослідження повинна стати антропоєкологічна система як підсистема ноосфери. Під впливом екології формуються напрями в різних науках, що розглядають ті чи інші сторони живого.

Тривалий час екологія як наука була розділом біології і розвивалась у її межах. Однак перенесення екологічного погляду з біології у інші науки привело до застосування деяких термінів у декількох значеннях. Одним із таких термінів є "екологія людини", який застосовували географи і соціологи у розмовній мові ще до того, як його увели в науковий обіг.

У 1922 р. американський учений Х. Берроуз уперше назвав вступну доповідь, з якою виступив на засіданні Асоціації американських географів, „Географія як екологія людини” [13. С. 44]. Ще раніше, 1921 р., соціолог Р. Парк також намагався спрямувати вивчення людського суспільства за методом дослідження рослинних асоціацій і назвав його “екологією людини”.

За визначенням Х. Берроуза, екологія людини охоплює взаємовідношення між людьми і територією, „область, майже не зачеплену” на 1922 р. Пізніше цю галузь інтенсивно розробляли, проте географи зрідка зачисляли свої праці до екології людини в тому розумінні, яке було визначене Х. Берроузом, а соціологи прийняли цей термін для визначення симбіозу в людських угрупованнях за аналогією з рослинними і

зоологічними асоціаціями. Поряд із терміном екологія людини є також термін антропоєкологія.

Відтоді термін екологія людини щораз частіше використовують соціологи, які негативно реагують на згадки про те, що він першопочатково застосований в американській географії людини (*human geography*) і набув іншого розуміння. У використанні цього терміна, соціологи обмежуються лише стосунками між людьми. Проте екологія людини дає змогу розширити межі вивчення й охопити ряди зв'язків: людей з територією та людей з людьми і не забувати про екологічний аспект, сформульований дуже давно і відтоді значно поширений [13. С. 45].

Структура екології як науки досить складна. Тому є різні підходи до її інтерпретації в цілому і конкретно до місця антропоєкології та екології людини в структурі екологічної науки.

Зокрема, відомий американський еколог Ю. Одум писав про екологію людини як про екологію біологічного виду *homo sapiens* і про те, що вона вивчає взаємодію з природою людини як біологічної істоти на рівні організму та популяції. Вчений протиставив екологію людини соціоекології, яка зосереджує увагу на розгляданні взаємодії природи і людського суспільства, яке впливає на довкілля господарською діяльністю [8. С. 162].

Цікавим є підхід російського вченого М. Реймерса, який за предметом вивчення розділив екологію на екологію мікроорганізмів, грибів, рослин, тварин, людини, сільськогосподарську, промислову та загальну (як теоретично узагальнену дисципліну). У системі екології він виділив такі загальні підрозділи: загальну екологію, глобальну екологію, біоекологію, геоекологію, прикладну екологію, екологію людини та соціальну екологію. У підрозділі екології людини учений розділив соціальну екологію (взаємовідношення соціальних груп суспільства з їхнім середовищем життя) і відокремив її від екології людського індивіда — особистості та екології людських популяцій.

Багато уваги М. Реймерс приділяв розподілу екології людини та соціальної екології, бо об'єкт яких (людина), але не науковий предмет (кут зору на людину) дуже близький. Різницю він вбачав у тому, що соціальна екологія не охоплює біологічної сторони людини, її аутоєкології і демоекології як такої (наприклад, вплив природних чинників на здоров'я людини та її популяцій). Отже, екологія людини у вузькому розумінні слова — це біоекологія людини, а соціальна екологія також у вузькому значенні — екологія соціального ряду: особистість—сім'я тощо. Тому, за об'єктом дослідження ці дві лінії екології практично синоніми, а за предметом — різні [10. С. 301–303].

Російський вчений-медик В. Казначеев трактував екологію людини як спільний науковий підрозділ соціоекології та медицини, що вивчає медико-біологічні аспекти гармонізації взаємовідносин між суспільством та природою [6]. Учений зробив висновок, що здоров'я людини залежить від здоров'я біосфери.

За відомим українським ученим-екологом Г. Бачинським, екологія людини сформувалась на стику соціоекології та медицини. Про екологію людини він говорив як про нову синтетичну галузь медичних наук. Під предметом вивчення цієї галузі наук (екології людини) учений розумів медико-біологічні та медико-демографічні аспекти взаємодії суспільства і природи, якими спочатку частково займалися медична географія та гігієна [9. С. 46]. Нову наукову дисципліну — екологію людини — вчений ототожнив з антропоєкологією і зазначив, що вона сформувалась на базі медичної географії та гігієни, які доповнюють одна одну.

Г. Бачинський підтримав думку американського еколога Ю. Одума про те що, екологію людини не можна ототожнювати з соціоекологією, бо у них різні предмети дослідження [9. С. 161–162].

Г. Білявський та М. Падун вважали, що до 1994 р. сформувалися понад 90 напрямів екологічних досліджень, які можна об'єднати за принципами їхньої галузевої належності, взаємозв'язків, взаємопідпорядкованості, пріоритетності, теоретичного загальнолюдського та практичного значення. Автори розробили класифікацію напрямів сучасних екологічних досліджень, які згруповано на системній основі з урахуванням галузевих особливостей взаємозв'язків та ієрархії. Вчені виділили підрозділ екології людини поряд з екологією мікросвіту, екологією рослин та екологією тварин у розділі екології живих організмів, який входить у теоретичну екологію. Теоретичний розділ вважають субстратом екологічної науки [3. С. 84–85].

Доктор геолого-мінералогічних наук, проф. Г. Білявський та доктор біологічних наук, проф. В. Бровдій у 1995 р. запропонували свій варіант-класифікацію головних напрямів сучасних екологічних досліджень. Екологію вони розділили на теоретичну і прикладну. У теоретичній виділили природну сферу, а в прикладній – соціальну і техносферу. Екологію людини вони розглядали як біологічний аспект і виділили цей напрям в екології живих організмів у природній сфері в теоретичній екології [2. С. 6].

У 2000 р. проф. В. Бровдій та О. Гац удосконалили варіант класифікації екологічної науки. Екологію людини вчені розглядали і в теоретичній, і в прикладній екології. У теоретичній екології екологію людини вони трактували як біологічний аспект, а в прикладній екології – як соціальний [4].

Академік М. Голубець визначив, що екологію людини доцільно розглядати як дисципліну суспільствознавчу і в жодному разі не як розділ екології. Соціальне людство не компонент екосистеми, а є щодо неї зовнішнім збурювальним чинником, тому його треба вважати об'єктом дослідження цілком іншої галузі знання – геосоціо-екосистемології [5. С. 39].

В. Кучерявий зазначив про виникнення нових розгалужень екології, кількість яких сягає близько п'ятидесяти. Екологію людини він зачислив до біоекології поряд з соціоекологією, яка тісно пов'язана з екологією культури, екологією духу, етнологією [7. С. 457–458].

У тлумачному словнику з охорони ландшафтів наведено визначення навколишнього середовища як поняття антропоцентричного або антроподемоекологічного. Його використовують для того, щоб відобразити умови життя суспільства на конкретній території, беручи до уваги не лише природні, а й соціальні особливості.

Процес екологізації географії розпочався декілька десятиліть тому. Л. Руденко і А. Бочковська серед екологічних проблем виділили антропоекологічні, які пов'язали зі зміною умов життя людини – забрудненням, збідненням та деградацією елементів навколишнього середовища та, як наслідок, змінами в демо-соціальному стані населення [11. С. 59].

Український економіко-географ О. Топчієв визначив такий об'єкт дослідження екології людини: людина–довкілля, що є вкрай динамічним і змінним у часі [12. С. 4].

Еколог та картограф В. Барановський антропоекологію теж ототожнив з екологією людини, виділив її в системі геоекології і зачислив до структури біоекологічної науки поряд з екогеографічною та екогеологічною. До антропоекології він увів, зокрема, гігієну і санітарію, медичну екологію [1. С. 3]. Об'єктом дослідження екології людини

вчений вважав систему людина–навколишнє середовище, що є територіальною системою, в межах якої однотипна (міська, сільська) людська популяція взаємодіє з порівняно однорідним навколишнім середовищем, і критерієм ефективності функціонування якої є рівень здоров'я населення [1. С. 40].

Професор О. Шаблій у структурі екологічної науки виділив два блоки дисциплін: наукове ядро і концентр окремих екологічних дисциплін. До наукового ядра екологічної науки він зачислив метаекологію, теоретичну екологію і математичну екологію, до концентру – антропоекологію разом із біоекологією, соціоекологією, економічною екологією та конструктивною екологією. Найрозвиненіша у системі метаекології, на думку О. Шаблія, є біоекологія, яка на сучасному етапі найтісніше пов'язана з антропоекологією. Антропоекологію вчений ототожнив з екологією людини і підсумував, що вона повинна досліджувати функціональні закономірності взаємодії природного середовища (у тім числі зміненого господарською діяльністю) та організму людини як біологічної істоти [14. С. 266–272].

Отже, антропоекологія сформувалась на базі медичної географії та гігієни, а екологія людини – в результаті поєднання соціоекології з медициною.

Антропоекологію та екологію людини не можна ототожнювати, як це іноді буває, з іншою наукою — соціоекологією. Адже антропоекологія – це екологія біологічного виду *homo sapiens*, її можна розглядати подібно до екології рослин, екології тварин та екології мікроорганізмів як розділ популяційної екології. Вона вивчає взаємодію з природою людини як біологічної істоти на рівні організму та популяції, що займає свою екологічну нішу в загальній екосистемі. На відміну від неї, соціоекологія зосереджує увагу на розгляданні взаємодії з природою людського суспільства, яке впливає на довкілля господарською діяльністю.

З огляду на це, антропоекологія та екологія людини мають однаковий об'єкт дослідження. Ним є система людина–довкілля на рівні організму та популяції. Поняття предмета вивчення екології людини та антропоекології перебуває на стадії розробки. Є, наприклад, підхід, що екологія людини вивчає вплив зовнішнього середовища на людину переважно як на біологічний вид, а її предмет – вивчення медико-біологічних аспектів взаємодії суспільства та природи.

З погляду застосування ліпшим є термін антропоекологія, оскільки він має більшу деривативність, тобто від нього легше утворювати похідні поняття (наприклад, антропоекологічні проблеми тощо).

Екологія людини аналізує здоров'я, спосіб життя і довкілля разом з чинниками, що зумовлюють їх у межах динамічних екосистем. Вона розглядає захворювання як порушення динамічної рівноваги в системі організму і виявляє фактори, ліквідація яких допоможе відновити цю рівновагу. На сучасному етапі розвитку антропоекології актуальним є створення антропоекологічного моніторингу, на підставі якого можна скласти медико-географічні карти, зіставляти їх з картами забруднення довкілля, визначати граничнодопустимі техногенні навантаження на людський організм. Отже, екологія людини спрямована на вирішення медико-гігієнічних проблем, що полягають у зміцненні здоров'я людей, попередженні захворювань, підвищенні працездатності та продовженні терміну активної життєдіяльності людини.

1. Барановський В.А. Екологічний атлас України. – К.: Географіка, 2000. – 41 с.
2. Білявський Г.О., Бровдій В.М. Про класифікацію основних напрямів сучасної екології // Рідна природа. – 1995. – № 2. – С. 4–7.
3. Білявський Г.О., Падун М.М., Фурдуй Р.С. Основи загальної екології. – К.: Либідь, 1995. – 368 с.
4. Бровдій В.Н., Гац О.О. Екологічні проблеми України (проблеми неогеніки). – К.: НПУ ім. М. Драгоманова, 2000. – 111 с.
5. Голубець М.А. Екосистемологія. – Львів: ПОЛЛІ, 2000. – 316 с.
6. Казначеев В.Г. Очерки теории и практики экологии человека. – М., 1983.
7. Кучерявий В.П. Екологія. – Львів: Світ, 2001. – 500 с.
8. Одум Ю.П. Экология. – М.: Мир, 1986. – Т. 1-2. – 328+327 с.
9. Основи соціоекології / За ред. Г.О. Бачинського. – К.: Вища школа, 1995. – 240 с.
10. Реймерс Н.Ф. Охрана природы и окружающей человека среды: Словарь-справочник. – М.: Просвещение, 1992. – 321 с.
11. Руденко Л.Г., Бочковська А.І. Концептуальні основи еколого-географічних досліджень та еколого-географічного картографування // Укр. геогр. журн. – 1995. – № 3. – С. 56–62.
12. Топчиев А.Г. Геоэкология: географические основы природопользования. – Одесса: Астропринт, 1996. – 392 с.
13. Уиттлси Д. Региональная концепция и региональный метод // Американская география: Современное состояние и перспективы. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1957. – С. 37–80.
14. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: ЛНУ, 2001. – 744 с.

FORMATION OF ANTHROPOECOLOGY AND HUMAN ECOLOGY: UNITY AND DIVERGENCE OF THE SCIENTIFIC DISCIPLINES

O. Perkhach

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79 000 Lviv, Ukraine*

The peculiarities of formation of human ecology as a scientific discipline are considered. The approaches of Ukrainian and foreign authors are analysed towards the interpretation of conceptions “anthropoecology” and “human ecology”. The author proposes her own approach to the definition of these concepts.

Key words: human ecology, anthropoecology, anthropoecologic system, anthropoecologic monitoring.

Стаття надійшла до редколегії 28.05.2004

Прийнята до друку 17.06.2004